

BLAKEY VERMEULE

Elbeszélés, érzelmek és a megérdemelt sors elmélete*

A történetek semmiképpen sem ártatlanok:
mindig üzenetet hordoznak,
igen gyakran úgy elrejtve,
hogy még a mesélő sem tudja,
milyen fegyver van a kezében.¹

ABSZTRAKT

Az evolúciós irodalomtudomány egyik jelentős képviselője, William Flesch szerint azért mesélünk történeteket, hogy edzésben tartsuk az erkölcsi felháborodásra való képességünket. Ennek az álláspontnak néhány következményét próbálom meg részletezni ebben a tanulmányban. Először röviden bemutatatom magát az elméletet, majd Flesch érvelése alapján új nézőpontból elemzem George Eliot *Middlemarch* című regényét. Eliot műve azonban elbeszélés és érzelmek kapcsolatának kérdését is felveti, ami pedig – úgy vélem – új felismerésekhez vezet az elbeszélés szerkezetére vonatkozóan is.

Mi ösztönöz minket arra, hogy történeteket meséljünk? Annyi okunk lehet rá, amennyit csak el tudunk képzelni. De mi van akkor, ha minden okunk egyetlen érzelmi forrásból fakad? És mi van akkor, ha ez a forrás az a vágyunk, hogy megbüntessünk másokat helytelen viselkedésük miatt? Ez az ijesztő gondolat bontakozik ki William Flesch lebilincselő és eredeti evolúciós irodalomelméleti munkájából, amely *A megérdemelt sors: Költséges jelzés, önzetlen büntetés és az elbeszélés további biológiai összetevői* (*Comeuppance: Costly Signaling, Altruistic Punishment, and Other Biological Components of Fiction*, 2007)

* A fordítás az NKFIH K 137659 sz. pályázata (A személyjelölés konstrukciónak korpuszalapú, kognitív poétikai vizsgálata), valamint az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által kibocsátott ELTE TKP2020-IKA-06 sz. támogatói okirat alapján valósult meg.

¹ Jerome S. BRUNER, *Making Stories: Law, Literature, Life* (New York: Farrar, Straus, and Giroux, 2002), 5–6.

címet viseli. Első olvasásra állítása tökéletesen érthető. Sétáljanak be bármelyik könyvesboltba, és látni fogják, hány polcot töltenek meg rejtélyes történetek, detektívregények (W. H. Auden szavaival „a bűnt felfedő fantázia” szállítói), thrillerek, valós bűnesetek, tényfeltáró irodalom, valamint könyvek olyasféle ajánlásokkal, mint „a gonosztevő igaz története, aki...” vagy „hogyan ütöttek ki egy bátor és jószívű senkiházit, akinek aztán minden sikerül...” és így tovább. Narratív energiáinkat mint vad sárkányokat büntetésről és költői igazságszolgáltatásról szóló mesékbe zárjuk, még ha azokban akadályoztatva is van az igazságszolgáltatást, a büntetés pedig késlekedik.

Vajon miért olyan erős bennünk az erkölcsi felháborodás iránti vonzalom? Flesch szerint mindez összefügg az együttműködéssel, szokások óriási hálójával, amelyet kétértelműségből szőttek. Az emberiség rendre ugyanazzal a pszichikai kihívással szembesül. Angyalokként működünk együtt még legközelebbi főemlős rokonainkhoz képest is. De még amikor segítőkészek, kedvesek és szerelmesek vagyunk, akkor is éppoly nehéz a másokkal való együttműködés, mint árral szemben úszni. A két legerősebb egymás ellen ható áramlatárhullám a versengés és az önérdek, habár ezek az erők gyakran kényszerítenek minket szövetségekbe is, amelyekben együttműködünk másokkal. Sokkal komolyabb veszélyt jelent, hogy az önzetlenség ugyan kölcsönös, de késleltetett; adok neked valamit, de te csak később viszonzod a szívességet; erős idegzetűnek kell lenni ahhoz, hogy ne gondoljuk akárcsak egy másodpercig, milyen könnyű lenne csak úgy elfutni a megszerzett javakkal. Az együttműködés véget nem érő problémákhoz vezet, amelyekre történetek mesélésével válaszolunk – ezt állítja Flesch. A történetek azért alakultak ki, hogy nyomon követhessük, miként működnek együtt az emberek, és vajon cserbenhagyják-e egymást – innen ered ragaszkodásunk azokhoz a történetekhez, amelyekben a bűnös lelepleződik, a csalók lebuknak, a ragadozók pedig megfizetnek tettükért. Azoknak az igazságosságról szóló elbeszéléseknek, amelyeket nap mint nap olvasunk, a pusztá mennyisége egy ősi képzelgést hivatott kielégíteni, miszerint a világ igazságos, vagy azzá tehető.

Flesch kötetének zsenialitása abban rejlik, hogy olyasvalamit magyaráz meg, amelyre senki nem gondolt rejtvényként: nevezetesen, hogy miért háborodunk fel nem csupán a magunk vagy a rokonaink érdekében, de még idegénekében is. Íme egy meglehetősen hétköznapi példa. A 2010-es világbajnokság negyeddöntőjében, a játékidő végéhez közeledve Uruguay 1–1-es döntetlenre állt Ghánával. Uruguay gólja után Ghána kirúgással kezdett, majd egyik lövés jött a másik után. Úgy tűnt, eredményesek lesznek. Aztán egy ghánai játékos közvetlenül kapura rúgta a labdát. Egy uruguay-i középpályás, Luis

Suarez mindkét kezét felemelve állította meg a lövést. Ez botrányos – egyértelműen piros lapot érő – szabálytalanság volt a részéről. A ghánai sztár, Asamoah Gyan vállalta a büntetőt, de lövése a felső kapufát találta el a háló helyett. Mivel az állás továbbra is döntetlen volt, a játék végül büntetőkkal folytatódott. A letört ghánai csapat 4–2-re veszített. De vajon Suarez hős volt vagy gazember? Ha Ön uruguay-i lenne, minden bizonnyal hősnek tartaná. Azzal büszkélkedett, hogy „Isten keze” – Diego Maradona hírhedt kezezése 1986-ból – immár vele van. Kivételesen ellenszenves volt.²

A brit bulvárlapok mély felháborodásuknak adtak hangot. Manapság az indulat már bizonyára a mindennapi rutinjuk részét képezi, ám akkor ez más-ként volt. Olyan erőteljes volt a dühkitörésük, hogy az uruguay-i edző elhárította a brit riporterek kérdéseit a soron következő sajtótájékoztatóján. Engem is bántott Suarez kirívó szabálysértése, és még inkább a dicsekvése. Támogatói szemtelenül azt hangoztatták, hogy a piros lap elegendő büntetés volt számára, amit megerősítettek a játékszabályok is. Azonban mindenki egyértelműen arra számított, hogy Gyan gólra váltja a büntetőt. Az igazságérzet úgy kívánta, hogy Suarez és csapata veszítsen.

Rejtély volt számomra, miért foglalkoztat mindez ennyire. És miért okozott ilyen heves reakciókat a Fleet Streeten. Végül is Suarez vétke nem ellenünk irányult, és nem sértette a Jó platonikus fogalmát sem. Flesch abban segít nekünk, hogy felismerjük, az indulat öröme részben afölött érzett öröm, hogy mi lehetünk azok, akik mesélhetnek róla. A mesélők kulcsszerepet játszanak az együttműködésben. Ők tartják fenn a rendet a mi érdekünkben, jutalmazva az igazságosságot és büntetve az igazságtalanságot. Magas társadalmi rangot és a tiszteletet adunk nekik, helyzetük azonban kockázatos és bizonytalan. Elvégre vulkanikus érzelmeket szabadítanak fel. És mindannyian azt figyeljük, biztosan helyesen adják-e elő a történetet.

Vajon helyesen érvel Flesch, amikor a történeteket a felháborodásból eredezteti? „A narratívák tárgya, forma, téma és stílus igen nagy változatosságát képesek felmutatni. Az elbeszélések iránti érdeklődésünk mégis mindig azon múlik, érzelmileg meggyőzők-e számunkra a szereplők közötti indítékok és erkölcsi viszonyok”.³ Elmélete a fikció működéséről és evolúciójáról megfo-

² A teljes jelenet nagyszerű, képekkel és a vonatkozó videókra mutató linkekkel kiegészített tárgyalásához lásd Joshoua Landy 2010. július 8-i bejegyzését az Arcade-on (Arcade: A Digital Salon, the Stanford humanities blog, <http://arcade.stanford.edu/hand-of-god-aesthetics-ethics-and-law-beautiful-game>).

³ William FLESCHE, *Comeuppance: Costly Signaling, Altruistic Punishment, and Other Biological Components of Fiction* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007), 73.

galmazott igen erős állítások köré szerveződik. Úgy gondolja, erőteljes érdeklődés alakult ki bennünk mások belső élete iránt, ami arra késztet minket, hogy élénk figyelemmel kísérjük embertársaink együttműködését és cserbenhagyását. A történetmesélés tehát nem más, mint egymás megfigyelése, célja pedig a mások önzetlensége vagy önzősége felett érzett öröm és fájdalom.

A kooperáció érzelmeink által vezérelt kompromisszumok rendszere. A legnagyobb egyezség pedig a rövid távú egyéni önérdek és a hosszú távú csoportérdek között jön létre. Rövid távon a cserbenhagyás (például a csalás) nyilvánvalóan előnyösebb viselkedés. Ám minél több hasznot hajt egy ilyen csalás az egyénnek, annál jobban károsítja a csoport más tagjait. Ezért a csoportok egy sor stratégiát fejlesztenek ki a széles körű együttműködés támogatására.⁴ Hozzávetőlegesen három szerepkört alakítanak ki: az együttműködőkét, a cserbenhagyókét és a felettes együttműködőkét. A felettes együttműködők (szuperkooperátorok) olyanok, mint az Őrzők (*phylakes*) Platón ideális államában, ők a kollektív erkölcs elit őrei.

Ez utóbbi szerep igen költséges. A felettes együttműködők (Flesch „önzetlen büntetőknék” nevezi őket) lényegében saját maguknak okoznak kárt mások fenyítésével. A saját költségükön, pusztán tisztességéből teszik az együttműködést mindenki számára könnyebbé. Klasszikus példája ennek az ellentmondásos viselkedésnek az ultimátumjáték, a játékelmélet központi témája, amely feltűnően egyező eredményeket mutat a különböző kultúrák között.⁵ A játék a következőképpen zajlik. Az egyik személynek felajánlanak egy nagyobb pénzüsszeget, amelyet egy feltétellel tarthat meg. Osztoznia kell a pénzen egy második személlyel úgy, hogy dönthet a megosztás mértékéről. Ám a második személy vissza is utasíthatja a felajánlott részt, és ekkor egyikük sem kap pénzt. Természetesen az észszerűség azt diktálja az első személynek, hogy névleges összeget ajánljon fel – mondjuk a teljes összeg 1%-át –, a másodiknak pedig, hogy elfogadja azt. Hiszen mindketten jobban járnának bármilyen mértékű osztzkodással. Ám a játékosok ösztönösen úgy érzik, hogy egy jelentéktelen összeg nem volna méltányos. Valójában a második személy nagy

⁴ Habár a nyelvezet, amit használok, talán mutatja, de meg kell jegyezmem, hogy az érvelem nem számol a csoportselekczióval; ennek magyarázata azonban ezen a ponton túlságosan messzire vezetne.

⁵ Hessel OOSTERBEEK, Randolph SLOOF and Gijs VAN DE KUILEN, „Differences in Ultimatum Game Experiments: Evidence from a Meta-Analysis”, *Experimental Economics* 7 (2004): 171–188.

valószínűséggel el fogja utasítani a felajánlott részt, ha az nem éri el a teljes összeg 40%-át (és ez az eredmény csaknem univerzális).⁶

De miért büntetné a második játékos az elsőt, akár úgy is, hogy ez számára is veszteséget okoz? Erre nincs jó magyarázat, és valószínűleg ez a lényeg. Aki kész feladni a könnyen jött pénzt csupán azért, hogy megakadályozza mások még nagyobb mértékű gazdagodását, minden bizonnyal bármilyen rosszindulatú tette kapható. Ezért az első játékos úgy érzi, tanácsos váratlan nyereségéből egy nagyobb részt felajánlania társának. Jobb többet adni, mint magunkra haragítani a másikat. Talán észszerűtlennek hangzik, Flesch mégis azt állítja (helyesen), hogy az együttműködés éppen ilyen észszerűtlenség révén erősödik. Az irracionális emberek érzelmi megerősítőkként teszik biztonságossá a teljes rendszert a többiek számára. Igaz ugyan, hogy az ultimátumjáték önzetlen büntetője nagyobb részt kap a pénzből, mint amennyihez egyébként jutna, de vajon mi ennek a pszichikai ára? Nem lenne jobb neki, ha elvinné a jelentéktelen nyereményt, és venne belőle egy tölcser fagylyaltot? Ám pontosan a méltányosság teszi őt egyszerre kiválóvá és elrettentővé. Noha könnyebb lenne elfogadni a másik játékos nem várt nyereségét, vagy egyszerűen figyelmen kívül hagyni azt, az önzetlen büntető sokszor mégis a kockázatosabb, költségesebb, éppen ezért bámulatra méltó megoldást választja, és a kiborulásig hergeli magát, akár csak a Fleet Street tette, amikor azt gondolták, hogy Luis Suarez elkerülte a szabályszegés miatt megérdemelt büntetését a játéknak abban a feszült pillanatában.

Flesch szerint a mesélők hasonlatosak az ultimátumjáték második játékosához. A történetek elbeszélői kockázatot vállalnak azzal, hogy beleavatkoznak mások magánéletébe, és magukra vállalják a döntést bűnről és ártatlanságról, javaslatot tesznek arra, mi igazságos és mi nem, illetve elfogadják az önzetlen büntető bonyolult, ezért nagyra becsült szerepét. Ám a kezeid között tartani a remegő emberi lelket igen nehéz feladat – ha egyáltalán kézben tartható a lélek annak megsebzése nélkül. Flesch könyvének elolvasását követően kezdtem megérteni azokat a vegyes érzelmeket, amelyeket az írók oly gyakran fejeznek ki erkölcsi felelősségüket illetően. A nagyszerű dél-afrikai regényíró, J. M Coetzee azon tűnődik (alteregóján, Elizabeth Costellón keresztül), hogy egy szerző vajon sértetlen maradhat-e azután, hogy közel kerül a gonoszhoz – például annak leírásával, miként végezték ki a Hitler ellen összeesküvőket egy nyirkos alagsorban, fellógatva egy zongorahúrra, amíg végül kifordult a

⁶ Egy másik nézet szerint az ultimátumjátéknak elsősorban a nyugati kultúrába tartozók között megy végbe ezen a módon, lásd Joseph HENRICH, Steven J. HEINE and Ara NORENZAYAN, „The Weirdest People in the World?”, *Behavioral and Brain Sciences* 33, no. 2–3 (2010): 61–83.

szemgolyójuk az üregéből, lábujjaik pedig feldörzsölték a padlót.⁷ Ha elménkben lefuttatjuk ezt a jelenetet, az vajon megfertőz-e saját gonoszságával? Elizabeth Costello (és rajta keresztül Coetzee) azon aggódik, hogy az ördög kérés szárnyának érintése kénes nyomokat hagy az ember lelkén.

Elizabeth Costello nem tud szabadulni az igazságszolgáltatás és a büntetés kérdéseitől. Családja és barátai rejtélyesnek tartják erkölcsi merevségét olyan ügyekkel kapcsolatban, mint az állatok szenvedése. Az önzetlen büntető szerepköre mérgezett köpönyegként nehezedik rá. De mi történik akkor, ha a szerző kétértelmű viszonyulása a karakter büntető szerepköréhez szövevényes és zavaros? Vagy ha ezt az ambivalenciát teszi meg a regény szervezőelvévé?

George Eliot remek regénye, a *Middlemarch* (1874) aligha bosszútörténet. Mégis, energiáinak egyik legfőbb forrása a narratív büntetés. Eliot csaknem annyira ellentmondásosan viszonyul ezekhez az energiákhoz, mint az ős-posztmodern Coetzee. Az ő ambivalenciája alakítja lényegében a regény szerkezetét: a mellékszereplőknek megadja a bosszú örömét vagy talán a mérgezett poharát, miközben úgy tűnik, ő maga kimarad belőle. A regény számos karaktere nagy örömét leli abban, hogy történetekkel büntet másokat. Ezek az örömök Eliot szerint csaknem teljes mértékben önzőek. Szerinte a másokat történetekkel tanító embereket főként a felháborodás öröme vezérli, a felháborodás pedig nem nagyon tesz különbséget a célpontok között. Eliot határozottan leértékeli az önzetlen büntető visszaélését pszichikai hatalmával. Sokat tesz azért, hogy megtudjuk, ő nem a jól ismert büntetők egyike – még ha a maga sajátos módján persze ő is az.⁸ Az Eliottól származó példák természetesen a történetek és az érzelmek összekapcsolódásának kérdéseiig vezetnek, s ezek megvilágítják az elbeszélés szerkezetét. Ez a téma gondolatmenetem fő ágának egyik széles mellékfolyója lesz.

A BÜNTETŐK

A middlemarch-i édesanyák éppen távol vannak, hogy megbüntessék Rosamond Vincy-t, a kisváros legbecsületesebb lányát. Amikor egy délután Mrs. Hackbutt házánál teáznak, az asszonyok égető szükségét érzik, hogy leckét adjanak neki. Érzésüknek Mrs. Plymdale ad hangot, annak a Ned Plym-

⁷ John Maxwell COETZEE, *Elizabeth Costello* (New York: Penguin, 2004), 158–168.

⁸ Nézzük például, mit tesz a regény főszereplőjével, Tertius Lydgate-tel, aki csodálatos nőkre szerelmes és távol marad az intelligens hölgyektől. A hírhedten csúnya és intelligens George Eliot szörnyű vég felé vezeti őt.

dale-nek az édesanyja, aki „Middlemarch egyik jó partija, bár nem kiemelkedő elme”. (Vagy legalábbis nekünk így mutatják be. Hogy ki? A *Middlemarch* elbeszélője, egy igazán bőbeszédű személyiség, akiről még lesz módunk töprengeni.) Mrs. Plymdale érzéseit, miszerint Rosamondnak okulnia kell a lelkéből, vélhetően a történetek is alakították. A fia, Ned ugyanis megkérte Rosamond kezét, ám kosarat kapott.

A regény kezdetén Ned ismét összeszedi minden bátorságát, hogy megkérje a lányt, és a narrátor révén láthatjuk is a jelenetet. (Émelyítő részletként még rózsaszínes tokját is látjuk, ahogy puhán rálóg a nyakára.) Ám aztán egy jóvágású orvos, Tertius Lydgate tűnik fel a városban, aki malőrök sora révén a Vincy-házban találja magát. Rosamond Vincy őt választja Ned Plymdale helyett, Nednek pedig be kell érnie Sophy Tollerrel, egy gazdag middlemarch-i sörfőző lányával.

Amint a társasági idő elérkezett, Rosamond ellátogatott Mrs. Plymdale-hez, Ned anyjához, és a közelgő házasságot illető udvarias szerencskívánatokkal nyitotta meg a beszélgetést. Mrs. Plymdale anyai szíve azt sugallta, hogy Rosamond immár bánhatja szeles elutasítását, s úgy érezvén, hogy e pillanatban fia jutott az erősebb helyzetbe, nem akart volna Rosamonnal kegyetlenül bánni.

– Bizony, Ned mérhetetlenül boldog. Én sem kívánhatnék jobb menyet Sophy Tollernél. Persze az apja szép hozománnyal bocsátja neki a házasságnak... várható is ilyen virágzó serfőzdetulajdonostól. A rokonság sem elvetni való. De én nem ezt tekintem. Sophy aranyos leány... nem dolyfös, nem nagyralátó, bár a módja engedné. Nem mintha a főnemeséggel tenném egy sorba. De én annak sem látom a hasznát, hogy emberek a rangjuknál feljebb kívánkozzanak. Sophy ér annyit, mint bárki a városban, s e helyzetéből feljebb nem tekint.⁹

Becsületére legyen mondva, Rosamond nem kívánja semmilyen módon túlfeszíteni Mrs. Plymdale idegeit. Megvan a maga oka arra, hogy aznap meglátogassa a hölgyet. Újdonsült férjének, Lydgate doktornak ugyanis anyagi gondjai vannak, így kisebb házba költözne. A férfi úgy véli, Ned Plymdale és Sophy Toller átvehetné drága házuk bérletét, felvásárolva bútoraikat. Rosamond határozottan ellenzi ezt, s a saját útját szeretné járni. A látogatás napján

⁹ George ELIOT, *Middlemarch: An Authoritative Text, Backgrounds, Criticism*, ed. Bert G. HORNBACK (New York: Norton, 2000), 404. George Eliot regényének részleteit Bartos Tibor fordításában közöljük – a ford.

az a feladata, hogy kiderítse, Ned és Sophy vajon kivettek-e már egy másik házat. Acélos akarattal teljesíti küldetését, figyelemre sem méltatva Mrs. Plymdale sértéseit.

Azon a napon, amelyen a middlemarch-i édesanyák összegyűlnek Mrs. Hackbutt házában, ahogy említettem, egyértelművé válik, hogy Rosamondot „meg kell leckéztetni”.¹⁰ Rosamond hitvese, Lydgate időközben katasztrofális helyzetbe került. Hogy segítse jegyesét, kölcsönt vett fel Nicholas Bulstrode-től, a bankártól, akiről az egész város azt gyanítja, megölte egy zsarolóját. Most a város már azt is feltételezi, Bulstrode azért adott pénzt Lydgate-nek, hogy az ne nagyon vizsgálja az ópium-túladagolást, amely a Bulstrode-ot gyötrő ember, Raffles halálát okozta. A pénz elfogadásával, vélik a városlakók, Lydgate hagyta magát megvesztegetni, és szemet hunyt egy gyilkosság felett.

A történet újabb fordulataként Nicholas Bulstrode feleségül veszi Rosamond Vincy nagynénjét, Harrietet. Rosamondhoz hasonlóan a nagynéni is megtestesítője a „Vincy-k büszkeségének”. Az egész család rangján felül, nagyzolva él. A szülők divatos, ám korántsem gyakorlatias nevelésben részesítették gyermekeiket, olyan reményeket táplálva bennük, amelyek nem könnyen valósíthatók meg a provinciális városkában. A családnak nyilvánvalóan szerényebb, visszafogottabb életmódot kellene választania, így aztán senki sem lepődik meg igazán az események alakulásán. Úgy tűnik, a Vincy-k rászolgáltak a büntetésre, Mrs. Hackbutt velős megjegyzése szerint: „A büszkeség bukáshoz vezet”.

A Mrs. Hackbutt házában összegyűlő nők egy történet mesélnek el büntetésről, valódi megérdemelt sorsról. Mint minden emberi csoport, ők is rendkívül érzékenyek a törtetőkre, agresszorokra és zaklatókra.¹¹ A Vincy-k a maguk sajátos módján a város zaklatói. Születésüktől fogva azt tanítják neki, hogy tartsák különlegesnek magukat, ezért újra és újra ráerőltetik az embe-
rekre lelkük örökölt igazságát. A Vincy-k státusuk felmutatásával, rejtett intrikáikkal zaklatnak, habár senki sem tudja igazán rajtakapni őket (vagy egyáltalán felismerni azokat), mert szorosan tartják magukat a társadalmi elvárásokhoz. Évtizedeken át tisztelték őket, sőt, félték is tőlük, mígnem bajba kerültek, közösségi státusuk pedig megingott. És amint kevésbé tartottak tőlük, a város kollektív tiltása semmivé válik. A bosszú – vagy a bosszú érzése – tehát lehetségessé válik, noha a bosszú eredménye sohasem lehet biztos. Az érzés gyakran zabolátlan tetteket eredményez, a háttérben lévő összetett ér-

¹⁰ Uo., 460.

¹¹ Lásd Christopher BOEHM, *Hierarchy in the Forest: The Evolution of Egalitarian Behavior* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999), 44–47.

zelmek miatt a megtorlás gyakran célt téveszt. Úgy tűnik, a bosszúvágy saját erővel bír. Akárcsak más érzelmek, könnyen álarc mögé rejtőzik: mások megszégyenítésének vágya ritkán mutatkozik meg a maga valójában. A hölgyek Mrs. Hackbuttnál egységesen lépnek fel a büszke Vincy-lány megleckéztetééséért – vélhetően a lány szüleinek éveken át tartó finom provokációjára válaszul. Ám az elbeszélő történet kivételes erkölcsükről szól, és azt hangsúlyozza, hogy a közösség javát akarják. Az elbeszélő (meg kell mondanom, igen segítőkészen) találó képből fejezi ki indítékaik kettősségét. Hosszabb részlet idézek, egy valódi nagyjelenet részét, amelyben a narrátor elmagyarázza, hogy az agresszió és a moralitás kéz a kézben járnak:

Asszony nem maradhatott sokáig tudatlan férje rossz híre felől Middlemarchban. Női bizalmasok ugyan soha odáig nem jutottak, hogy az asszonnyal nyíltan közöljék, mit beszélnek vagy tudnak a férjéről, mégis, ha valamely pihent elméjű női személy gondolatait a szomszédaira nézve gyalázatos hír kezdte foglalkoztatni, különféle erkölcsi indítékok kínálkoztak, hogy nehéz hallgatásán könnyítsen. Egy ilyen volt az őszinteség. Middlemarch nyelvén az őszinteség azt jelentette, hogy az első alkalmat megragadva közölni kell barátainkkal, mennyire nem helyeselhetjük tehetségüket, viselkedésüket, társadalmi helyzetüket. Márpedig a hajlíthatatlan őszinteség sohasem várja meg, amíg kéri. Aztán itt volt a színigazság szeretete. Sokféleképp értelmezhető ugyan, de e helyzetre alkalmazva csakis úgy, hogy nem nézhető el, ha egy asszony boldogabb, mint amilyenné férje közbecsülése tehetné. Vagy ha sorsával elégedettnek látszik, meg kell tudnia a nyomorultnak, hogy ha az igazat sejténé, nem illesztené fel oly önfelelt mosollyal félkalapját, sem vacsoravendégeivel nem csivitelne bájosan. Ám a legkényszerítőbb erkölcsi ok mind közt a barátnő lelki épülésének szolgálata volt, amelyen legjobban munkálni szomorú megjegyzésekkel lehetett, oly módon, hogy a barátnő a bútorzatra szegezte merengő tekintetét, viselkedésével jelezvén, hogy a világ minden kincséért el nem mondaná, mi baja, mert dehogy akarna hallgatója érzéseibe gázolni! Általában megállapítható, hogy nagy könnyörületesség munkált Middlemarchban, és az erényes lélek a boldogtalanságát keresvén, szomszédja javát szolgálta. Middlemarchban aligha éltek olyan asszonyok, akik erre a fajta erkölcsi felbuzdulásra nagyobb okot adtak volna, mint Rosamond és nagynénikéje, Mrs. Bulstrode.¹²

¹² ELIOT, *Middlemarch...*, 458.

Mindez még az elbeszélő számára is homályos kisé, ám az igazi probléma a morális agresszió e kitörésével nem is nevetséges öncélúsága, sokkal inkább az időzítése. A middlemarch-i édesanyák utolsókként tűnnek fel a színen, és minden fontos részletet félreértének. Erkölcsi és narratív modelljük szöges ellentétben áll a tényekkel. „Morális tetteiktől” elvakulva nem látják, hogy célpontjuk, Rosamond, teljes közömbösséggel tekint a felháborodásukra. Rétegekben védi őt ostobasága. Pontosabban nem is annyira ostobaságról van szó, hanem inkább szelektív vakságról, és arról, hogy egyszerűen távolra úszik a veszélyes hullámoktól. Talán megérdemelné a leckétetést, de nem fog részesülni benne (legalábbis most sem jobban sajnos, mint fiatal korában Mrs. Lemon leányneveldejében). Amikor majd elbukik – aminthogy el is fog, de nem most –, bukása nem afféle leckéhez lesz hasonlatos, sokkal inkább könnyek szökőárjához, olyan viharhoz, amely – mintha egy másik világból érkezne – átüti érzelmi páncélzatát. A könny nem az intellektus jele. Rosamond nem Lydgate megszegyenülését siratja – a történetek alig vannak rá hatással –, könnyei egy másik hölgy, Dorothea Brooke kegyes cselekedete miatt hullanak. Összeomlása szétrepeszti törekeny kérgének külső héját. Egy hirtelen megrázkódtatás hatására reszkető ronccsá válik, „törekeny teremtsé”, aki aztán „teher” lesz, amit férjének (szó szerint) cipelnie kell.¹³

Később Rosamond magához tér. Személyisége visszasodródik az önzés széles csatornájába. Férje meghal, ő pedig hozzámegy egy gazdag idős orvoshoz, aki nagy gonddal neveli a nő négy lányát, még díszes kocsiját is a rendelkezésükre bocsátja. E házasságot jutalomnak tekinti, bár sohasem fogja elmondani, miért részesül benne. Halála előtt első férje azzal viccelődött, hogy Rosamond ölte meg őt, a fejét pedig a bazsalikom cserepébe ásta el. A tréfát a nő rendkívül ízléstelennek tartotta: ha a férje így érez, miért őt választotta? Miért nem kötelezte el magát Dorothea Brooke mellett, akit oly egyrételműen becsül? A történet végén Rosamond immár elegáns, boldog, megtollasodott, büszke, bűntudatot pedig egyáltalán nem érez. Tehát jogosan kérdezhetjük, hogy megtanulta-e Rosamond Vincy a leckét? Vagy inkább – úgy tűnik – elnyerte az élet nagydíját?

Rosamond Vincy bátyjára, Fredre is ráfér a dorgálás. Mrs. Garth elveszíti végül a türelmét vele szemben, miután a férfi fájdalmas csalódásokat okozott a hölgy családjának. Leggonoszabb tette az volt, hogy megkérte Caleb Garth-t, a férjét, hogy vállaljon kezességet 160 fontos kölcsönére. Fred ígéretet tett Calebnek, hogy könnyen előkeríti a kölcsön fedezetét, de nem így történt. Lókereskedéssel próbálkozik, ám a ló, amelyet el szeretne adni, zabolátlan természetűnek bizonyul, és csaknem halálra sebzi rúgásával. Fred bizo-

¹³ Uo., 493.

nyára sajnálatot érez, amikor közli Calebbel, hogy csak 50 fontot tud visszafizetni az adósságból. Amint annak a reménye is elszáll, hogy vagyont örököl az öreg, zsugori Peter Featherstone-tól, elfogynak a lehetőségei. Így aztán Mrs. Garthnak fel kell áldoznia azt a kilencven fontot, amelyet fia iskolai taníttatására rakott félre, és lánya, Mary is elveszíti a kerestetéből megspórolt húsz fontot. Grathék mindezt különösebb zsörtölődés nélkül megteszik, jóllehet anyagilag gúzsba köti őket a kiadás, miközben a Vincyk természetesen gazdagok, vagy legalábbis a gazdagok életét élik.

Később Caleb Garth asszisztensi állást kínál Frednek. Ő szeretne is dolgozni, hogy visszafizethesse a tartozását. Ám azt is reméli, hogy elnyerheti Mary Garth kezét, akibe hatéves kora óta szerelmes. Mary kétségbeejtően hidegen számol be Frednek az érzéseiről. Csupán annyit mond neki, soha nem menne férjhez egy lézengő, elpuhult alakhoz. Végül Fred közös barátukat, Camden Farebrother tiszteletest is megkéri, beszéljen Maryvel a nevében, és derítse ki, a lány szereti-e őt. Farebrother tiszteletes visszafogottan igenlő választ csal ki Maryből, amely ugyan nem annyira egyértelmű, mint Fred szeretné, mégis megörvendezteti, és reményt táplál benne. Ellátogat Mrs. Garthhoz, „mert meg akart bizonyosodni, hogy jó szóval tekint új viszonyukra”.¹⁴ Habár a hölgy hatalmas önuralomra képes, vágyik a férfi megbüntetésére.

A dorgálás hajlama már előbb fészkelődni kezdett Mrs. Garthban, de megnyilatkozásának nem talált alkalmas pillanatot. Hanem ez sok volt az ő béketűrésének is: hogy ez az ifjú számár szomorúbb és bölcsebb szívek csalódásain viruljon fel – hát ilyen egyszerű? gyere, bagó, beteszlek, aztán csak köpködjünk? –, közben még a családja is abban a hitben éljen, hogy csemetéjüket megkerítették? Bosszúsága forrongott, hiszen a férjének sem mutathatta ki.¹⁵

Mrs Garth tehát teljes csapást mér a férjira, mikor közli Freddele, hogy rossz döntés volt Mr. Farebrother küldenie maga helyett, hiszen nagy valószínűséggel a káplán is szerelmes Marybe. Ám ütése kissé félrecsúszik, ugyanis jobban megharagszik, mint szeretné: „tanácstalanul állt két érzése közt: hogy Frednek a dorgálást megadja, és hogy máris túllőtt a célon”.¹⁶

¹⁴ Uo., 353.

¹⁵ Uo., 355.

¹⁶ Uo.

Sajnálattal tölti el saját morális agressziója, noha őszintén szólva Fred sokkal rosszabbat érdemelne. Eddig a *Middlemarch* két félrecsúszott büntetéstörténetet mutatott be, melyekben az erkölcsi felháborodás célt téveszt. Megindul a lejtőn, letér a vágányról, és saját életét kezdi élni. Vajon különös sajátosága az indulatnak, hogy félrehord? Flesch azt mondaná, igen. A „bosszú-fantáziák általános inkoherenciájáról” beszél, amelyre neurológiai magyarázatot ad.¹⁷ A probléma azonban talán még általánosabb, hiszen egy történet csak az általa keltett érzelmek fényében nyeri el értelmét, nem pedig a megértés aktuális szellemi folyamatai alapján. Hadd lépjek vissza kissé, hogy kifejtthessem ezt a gondolatot.

Néhány éve, 2003-ban jelent meg David Velleman filozófus könyve *Narratív magyarázatok* címmel. Témája végtelenül egyszerű: mi értelmük van számunkra a történeteknek? Miért tűnnek koherens egészek? Noha ösztönösen értjük őket, mégis nehéz meghatározni, mik is a történetek. Van persze elejük, közepük és végük. Akárcsak a krónikáknak, recepteknek, riportoknak, kísérleteknek és vicceknek. És még ezek az első ránézésre egyszerű kifejezések is nehezen ragadhatók meg. Minden kezdetnek van ugyanis egy korábbi kezdete; minden befejezés elvezet valószínűleg további eseményekhez, és így tovább. Miért éppen itt kezdjük? Miért éppen itt álljunk meg?

E. M. Forster vetette fel ezeket a kérdéseket 1927-es *A regény aspektusai* (*Aspects of the Novel*) című monográfiájában. Arra kérdezett rá, mi a különbség események listaszerű sorozata (mint amilyen egy krónika) és egy történet között. Forster kategorizálása elegáns és átfogó, habár a terminusai kissé zavarba hoznak, hiszen ő a *történet* (*story*) szót alkalmazza a krónikákra vagy események sorára, és a *cselekmény* (*plot*) kifejezést arra, amit mi történetnek hívunk, és ami okokra és okozatokra épül:

„A király meghalt, és aztán a királynő is meghalt” – ez történet. „A király meghalt, és aztán a királynő is meghalt bánatában” – ez cselekmény, tekintettel a királynő halálára. Ha ez egy történet része, azt kérdezhajjuk: „és azt követően mi történt?” Ha egy cselekményé, a kérdésünk az lehet: „miért történt?”¹⁸

Velleman és Forster egyaránt azt szeretné kideríteni, miként teszünk különbséget egy krónika és a között, amit én történetnek hívok. Egy elbeszélés megmagyaráz valamit, míg egy krónika csupán felsorolja a megtörtént ese-

¹⁷ FLESC, *Comeuppance...*, 45.

¹⁸ David VELLEMAN, „Narrative Explanation”, *Philosophical Review* 112, no. 1 (2003): 1–25, 5.

ményeket. Tehát: „a király meghalt, és aztán a királynő is, majd legidősebb lányuk véres háborúskodást indít négy fiatalabb fivére ellen”, ez egy krónika, mert bár történethez hasonlatos elemek épülnek bele, de amíg a „miért” kérdésére nem kapunk választ, nem történet – legalábbis Velleman ezt állítja (és csekélyebb definíciós precizitással, de Forster is).

Velleman a „miért” kérdésre szeretne választ találni, arra kíváncsi, hogyan tudnak a történetek a dolgokra magyarázatot adni. Miben rejlik „az a szerveződési elv, amellyel egy narratíva az elbeszélte események érthetőségét biztosítja?”¹⁹ Hogyan értelmezzük történeteket? Magától értetődik, mégis rejtély, miként tudnak elbeszélések magyarázatot adni dolgokra anélkül, hogy józan gondolkodásunkat a legkisebb mértékben is megmozgatnák. Arisztotelész például elmesél egy anekdotát a *Poétikában*, amelyről mindannyian azt gondolnánk, hogy érthető, ám ha rákényszerítenének arra, hogy kifejtjük, miért is tartjuk annak, nehézségeink támadnának. Íme a mese:

Így a csodálatos is jobban hat, mintha magától vagy véletlenül történének, mert a véletlenek közül is azok a legcsodálatosabbak, amelyek mintegy célzatosan következtek be, mint például amikor Mitüsz szobra Argoszbán rázuhant a gyilkosra, és megölte, mikor a szobrot nézegette. Az ilyen események nem úgy tűnnek fel, mintha merő véletlenből történtek volna, s az ilyen történetek szükségszerűen szebbek is lesznek.²⁰

Mitüsz gyilkosát megöli Mitüsz rázuhanó szobra a nyilvánosság előtt? Micsoda nagyszerű történet! De várjunk csak: miért kapta Mitüsz gyilkosa azt, amiben végül részesült? Nos, talán csak véletlenül történt vele mindez, gondoljuk most. Vak véletlenségből. Ám biztosan van oksági kapcsolat is itt. Mivel morális felfogásomat a 18. századi filozófia alakította, biztosra veszem, hogy démoni erő állt a szobor mögött várva a megfelelő pillanatra, hogy levegős kis testét nekinyomja annak, és ledöntse. Ha azonban ön nem hisz a természeti erőiben és naprakészebb is nálam, kiegészítheti a Mitüsz gyilkosáról kialakuló képet lélektani részletekkel. Talán bűnösnek érezte magát, és öntudatlanul is öngyilkosságot követett el azzal, hogy nekidőlt áldozata szobrának. Vagy talán annyira magabiztos volt, hogy a szobornak való támaszkodással demonstrálta nyugodt közönyét. Esetleg önhittsége mást vezérelt arra, hogy az türelmét teljesen elvesztve meglökje a szobrot. E magyarázatok bár-

¹⁹ Uo., 6.

²⁰ Idézi uo., 8. ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, 52a. A magyar fordítás Sarkady János munkája – a ford.

melyike meggyőzővé tenné a történetet, ám igazából nincs szükségünk rájuk. Ha meg kellene mondanunk, vajon a két esemény között van-e logikai kapocs, valószínűleg nemmel felelnénk, és azt mondanánk, hogy csupán a véletlen köti őket össze. Ösztöneinktől vezérelve azonban másként válaszolnánk. Miért? Erre a kérdésre keresi Velleman a választ.

Rejtvényének megoldása magától értetődőnek tűnik. Elménk kauzális gondolkodásra alakult ki, emiatt töltjük ki a hiányzó okokkal az összképet. Mítosz szobra azért ölte meg Mítosz gyilkosát, mert egy természetfölötti ágens segítően közbelépett. Vagy mert a gyilkos maga meglökte. Tökéletesen érthető! De várjunk csak – miközben ezek az okok magyarázatot adhatnak arra, mi történt pontosan, nem igazán visznek közelebb ahhoz, mit is jelent a történet számunkra. A történet valódi erkölcsi tanulsága ugyanis az, hogy Mítosz gyilkosa azt kapta, amit megérdemelt! Ez az érzés azonban – az igazság győzelme – nem uralkodna el rajtunk pusztán azért, mert kitaláltuk, mi döntötte le a szobrot. Egy egész napon át törhetjük a fejünket az okokon anélkül, hogy eljutnánk az érzelmi csattanóig. Képesek vagyunk megérteni a történetet, anélkül, hogy bármit is tudnánk beavatkozó erőkről vagy bűnről, jöllehet megérteni a szobor lezuhanásának okát igen szórakoztató járulékos eredmény lehet. Miként Velleman kifejti:

Arisztotelésznél [a történetben] az események sorozata érzelmi zárlatban teljeseedik ki a közönség számára. Ha egy gyilkosságot megfelelő sorseseemény követ, jogos haragunk kielégül. Habár ezek az események nem rendezhetők kauzális szekvenciába, érzelmi feloldást kínálnak, és ezáltal lesz jelentőségük a hallgatóság számára, minden oksági kapcsolat híján is.²¹

Velleman „érzelmi zárlata” pedig döntő jelentőségű annak felismerésében, hogy a narratív magyarázat voltaképpen egy kirakós játék. Az ő radikális következtetése szerint a történetek „saját magyarázó erejüket aknázzák ki, amely nem függ a szövegben fellelhető bármely kauzális információ értékétől.” Nem tagadja tehát, hogy az oksági kapcsolat egybeesik néha a narratív magyarázattal, ám ennek nem szükséges így történnie.

Ezidáig úgy tűnik, mintha Velleman csupán technikai útmutatást adott volna. Ám aztán mintha platonikus kritikáját adná a narratív magyarázatnak, amelyet – úgy tűnik – egyáltalán nem is tekint magyarázatnak:

²¹ Uo., 9.

Az a magyarázó erő, amelyet a történetek kínálnak, gyökeresen más jellegű, mint az oksági magyarázatoké, és radikálisan eltérő megértést eredményez. Valójában az elbeszélés oly mértékben különbözik a kazális indoklástól, hogy nem is lenne szabad magyarázatnak hívni, mivel ez csak fokozza az imént említett projekciós hibát.²²

A projekciós hiba abban rejlik, hogy tévesen úgy tekintjük a történet érzelmi feloldásából eredő megalégedésünket, mint a valós események oksági megértését. Velleman szerint ha az emberekben erősítjük az ilyen projekciós hibát – például amikor manipuláljuk az érzelmeiket egy politikai beszédben, vagy ha a történetmesélés naiv ünnepeit üljük a tárgyalóteremben, esetleg kijelentjük (Hayden White módjára), hogy a történelem objektivitása valójában fikció –, akkor alig szembetűnő, mégis olcsó trükkel élünk. Vízója tehát tágas és etikus. A jó élet olyan, mondja, „amelyben sikerül összebékítenünk a racionalist a jelentéssel, vagy legalábbis minimálisra csökkentenünk a közöttük kialakuló ellentmondást” – azt az ellentmondást, ami az aktuális történések megértése és a történetekkel kapcsolatos érzelmeink között feszül. Az utóbbi típusú jelentést – a narratív jelentést – egyáltalán nem szabad leértékelni (miként ezt a „projekciós hiba” terminus sugallja), A narratív magyarázat a megértésnek egy másik területéhez tartozik, mint az oksági kapcsolatok, ez utóbbi ugyanis, ahogy Velleman helyesen jegyzi meg, anélkül is szoros mintázattá formálható, hogy egy jól formált történetet adna ki.

Röviden: a jó történeteket a zsigereinkben érezzük. Vagy a kognitív hajlamokról szóló irodalom közhelyével fogalmazva: azokhoz az automatikus folyamatokhoz tartoznak, amelyeket nem vagyunk képesek tudatosan kontrollálni. Ám amennyiben Vellemannak igaza van, sokkal többet lehetne és kellene arról a különös érzelmi hatásról beszélnünk, amelyet az elbeszélések keltenek bennünk. Milyenek azok a történetek, amelyek zsigeri hatással vannak ránk? És pontosan honnan ered ez a zsigeri hatás? Napjainkban már erre is irányulnak kutatások. A has – vagyis azok az automatikus folyamatok, amelyekre csak halványan és időszakosan figyelünk fel – valójában hatalmas falánk szörnyeteg. Önműködő feldolgozó kapacitásaink sokkal kiterjedtebbek és erősebbek, mint csekély képességeink nyalábja, amelyet észnek nevezünk, és amelyhez az oksági gondolkodást hagyományosan hozzárendeljük. Sokáig elfogadott metafora volt a józan ész a jéghegy csúcsának tekinteni, azonban

²² Uo., 32–33.

ma a metafora úgy szól, hogy a tudatos gondolkodás a hógolyó a jéghegyen, vagy talán a jéghegy csúcsára szálló hópehely csupán.²³

Jómagam egy másik metaforát kedvelek. Az értelem saját aranyozott palotájában ül, akár egy eunuch, akit Nagyvezírré tettek. Tartománya uralkodója. Hatalma van az erszények és a kincses kamra felett. Adókat vet ki. Tiszteletet és engedelmisséget vár el. Elemez, feltár, kormányoz és elrendez. Hosszú távú előrejelzéseket és ötéves terveket készít. Álmainak felhasználásáról ő maga rendelkezik. A palota falain túl azonban tudomást sem vesznek parancsairól. A parasztok hatékonyan végzik a munkájukat őseik hagyományát követve, varrnak, aratnak, eladják áruiukat a piacon. A kaptár zümmög tovább, nem igazán ügyel eunuchjára. A világ legfőbb munkája széles körben fel van osztva, spontán módon, központi irányítás nélkül.

Ezen a ponton felhagyok a metaforával. Nálam tehetségesebb kutatók jellemezték a két rendszer összetevőit – az első rendszerét (a zsigerekét) és a második rendszerét (a racionalitását). Keith Stanovich és Richard West például így fogalmazznak az evolúciós pszichológiáról és a racionalitásról szóló munkájukban:

Az első rendszer folyamatai automatikusak, heurisztikán alapulnak, és viszonylag kevés komputációs kapacitást igényelnek. [...] Az első rendszer agyi rendszerek (valószínűleg kiterjedt) halmazát jelenti (részlegesen önmagukba zárt modulokét bizonyos tekintetben), amely autonóm módon működik – válaszokat ad saját ingereire, és nem áll egy központi feldolgozó struktúra (a második rendszer) uralma alatt. [...] [Eközben] a második rendszer összekapcsolja azokat a különböző jellemzőket, amelyeket tipikusan ellenőrzött folyamatoknak tekintettek – szeriális, szabályalapú, nyelvhez kötődő, a komputációs erőforrásokat kimerítő megismerést.²⁴ Az elme kettős feldolgozásának elméletei nem újak, de a róluk szóló, kísérleteket bemutató szakirodalom folyamatosan növekszik, és egyre nagyobb méreteket ölt. Manapság a második rendszer egyre inkább gyengének látszik – az eunuch aranyozott kamrájában egy hintalovon lovagol, és azt hiszi, a Pegazust üli meg. Például a döntéshozatalra irányuló kísérletek felfedtek egy energikus érzelmi heurisztikát, egy

²³ Timothy D. WILSON, *Strangers to Ourselves: Discovering the Adaptive Unconscious* (Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2002), 6.

²⁴ Keith E. STANOVICH and Richard F. WEST, „Evolutionary Versus Instrumental Goals: How Evolutionary Psychology Misconceives Human Rationality”, in *Evolution and the Psychology of Thinking: The Debate*, ed. David E. OVER, 171–230 (Hove: Psychology Press, 2003), 182.

ökölzályt, amely rendkívül finoman irányítja reakcióinkat. Az érzelmi heurisztika ítéleteit a jó és a rossz érzetéhez horgonyozza, ami igen mulatságos eredményekhez vezethet.

Paul Slovic azzal a kérdéssel fordult emberekhez, hogy támogatnák-e egy bizonyos pénzösszeg elköltését repülőtéri biztonsági felszerelésekre, utalva arra is, hogy egyesek szerint ez az összeg hatékonyabban felhasználható lenne más módokon. Bár az új biztonsági eszközök 150 életet mentenének meg, csupán a megkérdezettek fele értett egyet az összeg ilyen felhasználásával, egyaránt mérlegelve a költségeket és az előnyöket. Amint Slovic azt állította, hogy az új biztonsági berendezés 150 élet 98%-át mentené meg, a támogatók száma megugrott. Ugyanígy, a 95%-ot, 90%-ot, sőt a 85%-ot megmenteni akarók is többen voltak, mint akik 150 élet megmentését támogatták. Az eredmény meglepetésszerű, mégis jól példázza az érzelmi heurisztika működését. Slovic magyarázata szerint „150 élet megmentése nem feltétlenül és magától értetődően jó, ezért nem is értékelhető kimagaslóként, ezzel szemben 98%-át megmenteni valaminek kétségtelenül nagyon jónak tűnik, hiszen nagyon közel van a százalékos skála felső határához, így pedig könnyen megítélhető, és nagy súlya van a támogató ítéletben”.²⁵ 150 élet megmentése? Milyen kontextusban? Hány embert nem fognak megmenteni? Csak akkor tudjuk értelmezni a kérdést, ha az elképzelést valamilyen kontextusba tudjuk helyezni.

Az érzelmi heurisztika finoman, de következetesen fejt ki hatását a számításokkal szemben. Slovic és munkatársai igen tapasztalt igazságügyi klinikai pszichológusokat kérdeztek meg arról, hogyan becsülnék meg a valószínűségét annak, hogy egy erőszakos háttérű beteg, akit kiengedtek a pszichiátriáról, meg fog sebezni másokat a következő hat hónapban. Kaptak egy kórtörténetet, majd el kellett dönteniük, elengednék-e a páciens. Erre irányuló szándékukat nagyon finom különbségekkel fogalmazták meg.

Fontos eredménynek mutatkozott, hogy azok a pszichológusok, akik más szakértőknek egy beteg erőszakos viselkedésének kockázatáról készített értékelését viszonylagos gyakorisági értékekben kapták meg (például „[m]inden 100 betegből, aki hasonlít Mr. Jonesra, 10 feltehetően el fog követni erőszakos cselekményt másokon”), sokkal veszélyesebbnek ítélték Mr. Jonest, mint azok, akiknek statisztikailag „ugyanakkora” kockázatot mutattak be, de valószínű-

²⁵ Paul SLOVIC, Melissa FINUCANE, Ellen PETERS and Donald G. MACGREGOR, „The Affect Heuristic”, in *Heuristics and Biases: The Psychology of Intuitive Judgment*, eds. Thomas GILOVICH, Dale GRIFFIN and Daniel KAHNEMAN, 397–420 (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 408.

ségi értékben kifejezve (például „[a] Mr. Jones-hoz hasonló betegeknek hozzávetőlegesen 10% esélyük van arra, hogy erőszakos cselekményt követnek el másokon.”)

Amikor azt mondták a szakorvosoknak, hogy „100 Mr. Jones-hoz hasonló betegből 20 követ el átlagosan erőszakos cselekményt”, 41%-uk elutasította a beteg elbocsátását. Orvosok egy másik csoportja azonban, amely arról értesült, hogy „a Mr. Jones-hoz hasonló betegeknek nagyjából 20% esélyük van arra, hogy erőszakos cselekményt kövessenek el, csupán 21%-ban utasította el a beteg szabadon engedését”.²⁶ A valószínűség és a viszonylagos gyakoriság közötti eltérés elhanyagolhatónak tűnhet, csupán a kifejezések mások. Ám ezen a vékony nádszálon függ minden. Ha fajként tekintünk magunkra, a számolás nem erősségünk. De a megszemélyesítés az. Még ha ilyen kis mértékben testesítjük is meg a szereplőket („100-ból 20 beteg”), a kutató drámailan más eredményre juthat. Hirtelen még a tapasztalt szakorvosok is el tudják képzelni a Mr. Jones-félék által elkövetett erőszakot. A megszemélyesítések megindítanak bennünket, a százalékok nem.

Egy utolsó megjegyzést tennék még az érzelmi heurisztikáról. Kivételesen érzékeny az aktuális lokális feltételekre, és teljes mértékben érzéketlen a távoli, nagy léptékű hatásokra, mind térben, mind időben. Slovic és munkatársai így fogalmazzak:

úgy tűnik, az affektív rendszer arra jött létre, hogy felismerhetővé tegyen számunkra kisebb változásokat a környezetünkben (például a 0 és 1 haláleset közötti különbséget), ugyanakkor érzéketlenek maradunk a nagyobb, a nullától távolabb eső változásokra (például az 570 haláleset és 58 haláleset közötti különbségre), és kevésbé reagálunk ezekre megfelelő módon. ezt „pszichofizikai zsibbadásnak” nevezték.²⁷ Szent-Györgyi Albert másként fogalmaz: „Mélyen megindít, ha egy embert szenvedni látok, és kockáztatnám érte az életem. Aztán személytelenül előadást tartok a nagyvárosainkban mérhető porkoncentráció lehetséges növekedéséről, százmilliók halálára utalva. Képtelen vagyok egyetlen ember szenvedését százmillióval szorozni.”²⁸

²⁶ Uo., 413–414.

²⁷ David FETHERSTONHAUGH, Paul SLOVIC, Stephen M. JOHNSON and James FRIEDRICH, „Intensivity to the Value of Human Life: A Study of Psychophysical Numbing”, *Journal of Risk and Uncertainty* 14 (1997): 283–300.

²⁸ Az idézet *Az érzelmi heurisztika* egy változatában jelenik meg, egy lektorált tanulmányban (*Racionális cselekvők vagy racionális bolondok*), amely egy 2002-es, viselkedésgazdaságtani szimpóziumra készült.

Ezek a tézisek természetesen már évszázadok óta ismertek a filozófiában. David Hume híres mondása szerint „nem ellentétes az ész uralmával, hogy inkább elpusztítom az egész világot, minthogy megsebezzen az ujjam.” Slovic kutatása voltaképpen arra mutat rá, hogy Hume tévedett. Az ismerős hume-i rágalom ellen szólal fel, miszerint van egy könyörtelen gonosztevő bennünk, akinek csak arra vannak eszközei, hogy feldaraboljon, megnyúzzon, majd a sorsukra hagyjon másokat. Ehelyett, miként Slovic rámutat, a hallgatag tapasztalati rendszer – az első rendszer – tesz minket képessé arra, hogy fémmel bevont zseléként reagáljunk a lokális hedonista ingereknek eleget téve. Az első rendszernek köszönhetően örömmel választjuk a hideg közönyt, amikor arra gondolunk, milyen károkat okozunk magunknak vagy másoknak egy messzi-messzi galaxisban. És ezért van cigarettázás, drogfüggőség, bombázás és temérdek más viselkedésforma, amelyekről a közgazdászok azt mondják, magas a leszámítolási kamatlábuk: vagy pillanatnyilag jónak tűnnek, míg meg nem tapasztaljuk a származékos károkat, vagy sohasem fejezzük be a valós költségek összeszámolását. Ám az első rendszer tesz minket olyanokká is, mint akik nekinyomták az orrukat az élet képernyőjének. Kis változásokat figyelünk közlőrl, az összképhez pedig a legkisebb részletek alapos megfigyelésével jutunk el.

Vagy talán nem is az összképhez. Az érzelmi heurisztika révén érzékenyebbek leszünk a kép bizonyos részleteire, mint másokra. Tekintsük a „csúcs-vég hatást”.²⁹ Egy esemény felidézésekor két érzélem dominál bennünk: az, amelyiket a tapasztalat tetőpontján éreztünk, amikor az érzelmeink nagyon intenzívek voltak, és az, amelyet a tapasztalati esemény végén éreztünk. A köztes érzélemek, sőt, valójában az az időmennyiség, amelyben azokat éreztük, nagymértékben elhomályosodnak emlékezetünkben. Így például, ha Ön olyan hideg vízbe meríti a kezét hatvan másodpercre, hogy az már fájdalmat okoz, rossz tapasztalatként fogja megőrizni az eseményt. De ha fájdalmat okozóan hideg vízbe meríti a kezét hatvan másodpercig, majd tizenöt másodpercen keresztül egészen kicsit hagyja felmelegedni a vizet, kevésbé fájdalmas tapasztalatként emlékszik majd az eseményre, jóllehet az tovább tartott. Érzéseink kitörölhetik az időt, amely alatt megéltük őket.

Hogyan használhatók ezek a spekulatív, ám érdekesítő kutatások az elbeszélések magyarázatában? A kutatás igen jól illeszkedik Velleman általános elméleti keretébe: a történeteknek nem azért van értelmük, mert logikai kap-

²⁹ Daniel KAHNEMAN, „Objective Happiness”, in *Well-Being: The Foundations of Hedonic Psychology*, eds. Daniel KAHNEMAN, Ed DIENER and Norbert SCHWARZ, 3–25 (New York: Russell Sage, 1999), 19.

csolatokat hordoznak, hanem mert aktiválják affektív heurisztikánk darabkáit. És ha Flesch-nek igaza van, legerősebb érzelmeink jó részét az igazságtalanság és a méltánytalanság gondolata kelti fel. A történetek érzelmileg különösen emlékezetessé válnak, ha bennük egy gazember megkapja, ami jár neki.

Mindezt azonban nem könnyű elfogadnunk és feldolgoznunk. Mit jelent az, hogy meg akarjuk büntetni embertársunkat árulása miatt? Mit jelent, hogy életét nyomon kell követnünk, cselekedeteit alaposan megvizsgálnunk és miattuk gyötrődnünk? Különösen, ha az oksági gondolkodás és a jelentés ilyen látványosan válik szét, mint a rosszul lerakott linóleumdarabok. Amennyiben Velleman helyesen állapítja meg, hogy a történetek életünk jelentésének hordozói, ezeket a kérdéseket mindazonáltal jól végig kell gondolnunk. Hosszabban idézem összegző szavait, ugyanis úgy vélem, könnyen összeegyeztethetők azzal a fajta kétértelműséggel, amelyre regényében George Eliot is utal.

Valójában a saját életünkben keressük a jelentést, amikor egy történetet, szereplőinek motivációit, vagy az események oksági logikáját megértjük és megéljük. [...] Mivel az ezt szolgáló eszközeink nagyon hasonlóak, a racionalitás és a jelentés általában együtt járnak, de ettől még tény marad, hogy külön is válhatnak. Jelentéses epizódok egészen irracionális cselekvésekbe engedhetnek bepillantást, és tökéletesen racionális cselekvések jelentés nélküli epizódokhoz vezethetnek. Így aztán azt tenni, aminek értelme van, örökösen megosztó folyamat marad, amely az intellektuális és az emocionális önmegértés néha összeegyeztethetetlen irányába visz minket. Talán az a jó élet, amelyben sikerül összebékítenünk a racionálist a jelentéssel, vagy legalábbis minimálisra csökkentenünk a közöttük kialakuló ellentmondást.³⁰

Konfliktus a racionális és a jelentéssel között? Azt hiszem, George Eliot látta, milyen széles lehet az űr közöttük. Eliot alteregója, Dorothea Brooke ügyesen kivonja magát a büntetés alól, mégpedig a middlemarchi büntetők legkeményebbje, a saját férje, Edward Casauboné alól. Éppen csak kicsusszan a hurokból. Íme a történet. Dorothea Brooke-ot meg kell leckéztetni. A férje talán nem egészen így látta a helyzetet, amikor végrendelete kiegészítő záradékában kikötötte, Dorothea nem örökölheti a földjét, ha hozzámegy a férfi sokkal fiatalabb unokatestvéréhez, Will Ladislawhoz. Ő úgy érezte, ezzel megvédi feleségét egy szélhámos szexuális kalandorral szemben. Ám nem

³⁰ VELLEMAN, „Narrative Explanation”, 34.

mindenki így látta ezt, amikor a halálával a záradék hírért bejelentették. Sokan rosszindulatú bosszúnak tekintették. Úgy gondolták, hogy ezzel a síron túli különös és kegyetlen rúgással befeketíti felesége jellemét. Hogy miért tette ezt, senkinek nem sikerült igazán kitalálnia, és nem is kedvelték annyira, hogy ki akarják deríteni. Ám az is igaz, hogy Casaubon, a világirodalom egyik legpompásabb dramatikus iróniájával tulajdonképpen éppen azt az eseményt idézte elő, amelyet meg kívánt akadályozni. Casaubon záradéka hatására Dorothea először szembesül olyan érzelmekkel, amelyekről nem volt tudomása. Megbüntették? Talán, anyagi értelemben, csekély mértékben. De soha nem törődött a pénzzel, és több is van belőle neki, mint amennyire szüksége lenne.

Dorothea és férje, Will Ladislaw Londonba költöznek, ahol a férfi újságíróként reformok mellett agitál. A nőből édesanya lesz, hatása pedig úgy árad szét, miként a világ nagy folyamainak mellékfolyói. Befolyása „kiszámíthatatlanul szétterjedő”, amelyből – mondja Eliot – mindannyian hasznot húzunk, ugyanis hozzájárul „a világ növekvő jóságához”. De hogy mi is ez a befolyás pontosan, azt sohasem tudjuk meg. A zárlat kiváltképp és bosszantóan homályos. A kivételes távolság, amelybe Eliot elviszi főszereplőit, azért oly csillagászati, hogy elhárítsa a realizmus igényét a jelen és a valódi iránt, és közismerően arra szolgál, hogy leszoktassa az olvasókat a boldog befejezés öröméről, a világ stabilitásának érzetéről, amely szerint a jó emberekkel jó dolgok történnek. Eliot gúnyolódik a fikcióban megfigyelhető kompenzáció eszméjén, „azon az eszmén”, mondja A. S. Byatt,³¹ „hogy a történet végén a szereplőket egy boldog házasság, vagy nem várt gazdagság kárpótolja szenvedéseikért.” Semmi nem kompenzálhat jobban az olvasó számára, mint kitalálni, hogyan végződik a történet. Eliot viszont kineveti azokat a regényírókat, akikről úgy véli, túlságosan didaktikusak, szó szerint képregényszerűnek nevezve őket:

Olyan ez, mintha egy színekkel dolgozó festő azt írná a jezsuitái vagy a gyilkosai alá: „Ó, te gazember!”; vagy ha egy szalag jönne ki a hős szájából „Utánozz engem, barátom!” felirattal. A gonosztevőt kétségtelesenül utálni kell, a hőst pedig szeretni; ám mindezt elegendő lenne magukban a figurákban meglátni. Nincs szükségünk egy emberre, aki pálcával jár körül a képtárban és kioktat bennünket. A művészet az művészet, elmondja a saját történetét.³²

³¹ Antonia Susan BYATT, „Wit and Wisdom: (Rereading *Middlemarch*)”, *Guardian*, August 4, 2007, www.guardian.co.uk/books/2007/aug/04/fiction.asbyatt.

³² Idézi Edwin M. EIGNER and George J. WORTH, eds., *Victorian Criticism of the Novel* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), 160.

Hogyan ellenkezhetne bárki is Eliottal? Senki sem szeretné, hogy megmondják neki, kit utáljon, kit szeressen, és miként. Mégis, Eliot artisztikus állásfoglalásának mintha az lenne a célja, hogy leszoktasson bennünket a jelentés iránti vágyakozásunkról, másfajta alternatív (mitikus, történeti, univerzális) fogékonyságot részesítve előnyben. Ha igazat adunk Vellemannak és Fleschnek, és én is helyesen látom nézeteik alapvető összeegyeztethetőségét, akkor Eliot azért vonja el tőlünk a boldog befejezést, hogy egyúttal leválasszon a megérdemelt sorsot bemutató történetekről is.

Talán az a fajta kompenzáció, amelyre gondol, nem csupán annak a gyerekes öröme, hogy tudjuk, kit kell szeretni és kit kell gyűlölni, hanem egy jóval mélyebb (és ugyancsak gyermeteg) öröm, az árulók megbüntetéséé. Tehát amikor megtagadja tőlünk azt a befejezést, amelyre vágyakozunk, éppen nem a bosszú kísértésébe vezet minket (olyan keresztény szellemiségben, amely tökéletesen egybeesik Eliot saját szekuláris erkölcsi mentalitásával).

Én azonban cinikus gatzickó vagyok, és olyan érett olvasóként, amilyen feltételezhetően én lehetek, sohasem találok örömet Eliot zárlatában. Sem abban a részletben, amelyben Rosamond tollászkodik, mint egy ragadozómadár, miközben Lydgate feje egy bazsalikom cserepében hever, és abban a részben sem, amelyben Dorothea eltűnik London intellektuális ragyogásában, de nem lát belőle annyit sem, mint író férje. Úgy érzem, megtagadták tőlem a kompenzációt. Így aztán záró javaslatként magának Eliotnak is juttatok némi büntetést. Vegyük tekintetbe, hogy minden middlemarch-i büntetőnek igénye van arra a regény terén belül, hogy maga is íróvá váljon. A middlemarch-i asszonyok például erőteljes kollektív hangot testesítenek meg, amely erkölcsileg stabil (akárcsak a regény narrátora) és helyes, mégis rossz. Mrs. Garth olvasó, értelmiségi, tanár, történetszövő. És ott van Edward Casaubon, aki – miként Eliot megjegyzi – részben az író önarcképe, végül leír valamit (végrendelete záradékát), miután évtizedekig képtelen volt lejegyezni bármi olyasmit, amely – szemben a *Kulcs minden mitológiához* című művével – ténylegesen hatással van a világra. És így mindegyikük verseng is – szívélyesen verseng – a szerzővel. Kudarcba fulladt büntető kísérleteik visszautasításával az író előnyhöz jut versenytársaival szemben, aláásva elbeszélésmódjukat.

Nem gondolom, hogy George Eliot versengene a saját szereplőivel – noha ezt teszi. Inkább úgy vélem, fellazítja saját történetének világát azáltal, hogy számos szereplője beszűkíti a magáét. Néhány karakterét büntetőnek jelöli ki. Egy kijelölt büntető pedig eljut az „aha”-élmény kielégítő pillanatáig, míg egy nagy távlatokba tekintő morális látnok nem. Kettőjük közül a nagyszerű morális látnok biztosan érettebb: a *Middlemarch* „az egyetlen angol regény, ame-

lyet felnőtt embereknek írtak”, jegyezte meg Virginia Woolf. Sok emberi cselekedet egyszerre büntető jellegű, ugyanakkor nem látja saját szándékait. Eliot zsenialitása abban rejlik, hogy ráérezett, mennyire függ egy jó történet ezektől a morális érzelmektől.

(VERMEULE, Blakey. „A Comeuppance Theory of Narrative and Emotions”. *Poetics Today* 32, no. 2 [2011]: 235–253.)

Fordította: *Simon Gábor*